

**SAMUEL ALEXANDER'İN MEKÂN- ZAMANDAKİ TANRI BELİRİMCİLİĞİ
VE DOĞRU-YANLIŞ ANLAYIŞI**

**Samuel Alexander's God Emergentism in Space-Time and True-False
Understanding**

Mehmet ÖZKAYA

Atatürk Üniversitesi, Doktora Öğrencisi

m_ozkaya_04@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1673-2607>

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

ryazoglu@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6636-2950>

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-
Journal of Ağrı İbrahim Çeçen University Social Sciences Institute-
AİCUSBED 7/1 Nisan /April 2021 / Ağrı

ISSN: 2149-3006

e-ISSN: 2149-4053

Makale Türü- <i>Article Types</i> :	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi- <i>Received Date</i> :	13.01.2021
Kabul Tarihi- <i>Accepted Date</i> :	03.03.2021
Sayfa- <i>Pages</i> : 179-194	 https://doi.org/10.31463/aicusbed.860681

<http://dergipark.gov.tr/aicusbed>

This article was checked by

 iThenticate

**SAMUEL ALEXANDER'IN MEKÂN-ZAMANDAKİ TANRI
BELİRİMCİLİĞİ VE DOĞRU-YANLIŞ ANLAYIŞI***
**Samuel Alexander's God Emergentism in Space-Time
and True-False Understanding**

Mehmet ÖZKAYA

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Öz

İngiliz belirimciliğinin önemli düşünürlerinden olan Samuel Alexander, mekân, zaman ve Tanrı kavramlarına yönelik ifade ettiği özgün düşünceleriyle felsefe çevrelerinin saygınlığını kazanmış bir filozoftur. Alexander, tedrici niteliksel sürece bağlı gelişen bir evren ve bu evrenin kendisi olan tümtanrıçılık sistemini felsefesinde konu edinmiştir. Bu anlayış, evrendeki sonlu varlıkların tedrici ortaya çıkışlarının evrimsel bir zeminde gerçekleştiğini iddia eden bir düşünceye dayanmaktadır. Her şey madde ve zaman birlikteliğinde süreçsel yükselişlerini başlatmıştır. Her sonlu nitelik, kategori ve değer, yeterli olgunluk seviyesine ulaşmak şartıyla ortaya çıkmaktadır. Elbette doğru ve yanlış olguları da bu sürecin bir parçasıdır. Çünkü düşünürün felsefesindeki doğru ve yanlış, tedrici süreç anlayışına dayandırılarak tanımlanmış kavramlardır. Bu çalışmamızda, Alexander'ın mekân-zaman temelinde geliştirilmiş tedrici süreç felsefesi ve bu felsefeye dayandırılarak tanımlanmış olan doğru-yanlış anlayışı ele alınacaktır. Doğru-yanlış kavramlarına dair kolektif kabullenişler, tedrici süreç ışığında açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mekân, Zaman, Belirimcilik, Doğru, Yanlış

Abstract

Samuel Alexander, one of the important thinkers of British emergentism, is a philosopher who has earned the respect of the philosophical world with his original thoughts on the concepts of space, time and God. Alexander has taken a universe that develops depending on a gradual qualitative process, and this universe itself, which is the subject of the system of pantheism in his philosophy. This understanding serves the idea that the gradual emergence of finite beings in the universe took place on an evolutionary basis. Everything initiated its processional rise in the combination of matter and time. Each finite feature provided that they reach a sufficient maturity level, category and value emerges in this process. Of course, phenomenon of true and false are also a part of this process. Because, true and false in the philosophy of the thinker are defined concepts based on the gradual process understanding. In this study, Alexander's gradual process philosophy developed on the basis of space-time and his understanding of true and false which has been defined based on this philosophy will

* Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Din Felsefesi Bilim Dalında yürütülen, "Samuel Alexander Felsefesinde Zaman-Mekân ve Tanrı" isimli doktora tez çalışmasının ilgili bölümlerinden üretilmiş olup, bazı eklemelerle makale formatına uygun olarak yeniden düzenlenmiştir.

be discussed. Collective acceptance of true and false concepts will be explained in the light of a gradual process.

Keywords: Space, Time, Emergent Evolution, True, False

Giriş

Kozmolojik problemlere dair açıklamaların yapıldığı ilk dönemlerdeki felsefi anlayışlar, genel olarak teoloji ekseninde şekillenmiştir. Modern bilimin yükselişi, bilhassa Newton fiziğiyle gelişim gösteren yeni bilimsel yaklaşımlar, salt teolojik felsefe ile açıklanmaya çalışılan konularda bilimsel anlayışların da kabulüne sebep olmuştur. 19. yüzyılın son yarısında, kozmolojik temelli felsefi problemlerin açıklığa kavuşturulması amacıyla farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımların, biyolojiyle ilişkilendireceğimiz neo-vitalizm* ve genel itibariyle felsefi bir uygulamaya dayandıracağımız evrimsel belirimcilik anlayışlarının olduğunu söylememiz mümkündür (Kauffman, 1952: 337). Ayrıca, bilimsel alanlardaki ilerleyişi takiben gelişmiş, mekân ve zaman kavramlarına dayanan yeni bir felsefi anlayışın varlığından da bahsetmemiz gerekir.

Çalışmamızda felsefesini konu edindiğimiz Samuel Alexander, bu farklı anlayış türlerinin temel problemlerini birbirleriyle ilişkilendirmiş 20. yüzyıl belirimcilik felsefesinin önemli bir düşünürüdür.

Alexander, evrimsel belirimcilik felsefesindeki tedrici ortaya çıkış düşüncesinin temelini mekân-zaman ayrılmaz prensibini yerleştirmiştir. Böylelikle, İngiliz belirimcilik felsefesine farklı bir boyut kazandırmıştır. Bir taraftan mekân ile zamanı tek bir bütün olarak kabul etmiş; diğer taraftan da belirim sürecinin her aşamasına bu kavramları yerleştirerek onları kozmosunun zorunlu varlıkları olarak tanımlamıştır. Empirik varlıkların, mekân-zamanda, saf eylemlerin karmaşık halleri veya farklı karmaşıklık dereceleri halinde hareketle birlikte yeni nitelikler olarak ortaya çıktığına dair bir anlayış geliştirilmiştir (Alexander, 1927a: 45).

Alexander felsefesindeki mekân ve zaman, ontolojik olarak zorunlu varlığı temsil ettiğinden, belli safhalarda ortaya çıkacak varlıkların nitel yükselişlerinde temel etmen olarak gösterilmiştir. Mekân-zaman ayrılmaz

* Bir doktrin olan vitalizm, canlı varlıkların tamamen fiziksel veya kimyasal terimlerle açıklanamayacak özelliklerinin bulunduğunu savunmaktadır. Vitalizmdeki bu iddia, 18. ve 19. yüzyılda neo-vitalizm adı altında yeni bir boyut kazanmıştır. Neo-vitalizm, canlı varlıkların en azından işlevsel adaptasyonda, organik gelişimin mekanik olmayan psikik faktörlerinden doğrudan etkilendiğini iddia etmiştir. Burada, iradenin veya kendini koruma içgüdüsünün temel belirleyici güç olduğu söylenmiştir. Bkz. Hans Driesch, *The History of Vitalism*, (Çev.: C. K. Ogden), The Macmillan Co., London 1914, s.170-183.

bütünlüğü, madde, yaşam ve akıl gibi nitel yeniliklerin ortaya çıkışındaki tüm süreçlerde varlığını sürdürmektedir (Thomas, 2013: 549). Kozmosta kademeler halinde gerçekleşen nitel bir yükselişin bulunduğu bu anlayış, Amerikan süreç felsefesine etkide bulunabilecek derecede bir üne sahip olmuştur. Amerikan süreç felsefesinin kurucularından olan Alfred North Whitehead ve Charles Hartshorne ile Paul Weiss buna örnek gösterebileceğimiz düşünürler arasında yer almaktadır (Thomas, 2013: 550).

İngiliz belirimcilik felsefesinin önemli bir düşünürü olarak kabul edilen Alexander, kendisinden önceki düşünürlerden farklı olarak, mekân ve zamanı, evrenin cevheri olarak tanımlamıştır. O, bu anlayışı ile yeni bir felsefenin temsilcisi olmuştur. Bunu yaparken de, mekân ve zamanın zorunlu birlikteliğinin sonucu olarak, farklı seviyelerdeki ontolojik ortaya çıkışlardan bahsetmiştir. Ontolojik belirimsel hiyerarşisindeki mekân ve zaman, nitel ortaya çıkışlarla beraber yeni değerlerin ve karmaşık yapıların belirlediği, madde, yaşam, akıl ve uluhiyet derecelerinin olduğu bir sürecin yaratıcısı görevini üstlenmiştir (Alexander, 1927a: 52). Mekân ve zaman, birbirlerini tamamlayan bütünlükleri ile beraber, evrenin ruhu olan hareketi doğurmuş ve bu hareket de kendi süreci dâhilinde maddenin ortaya çıkışına sebep olmuştur (Alexander, 1886: 503).

Bu tedrici ortaya çıkış süreci, kozmosun her alanında kendisini gösteren bir gerçeklik olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla, bu makalede bahsedeceğimiz konular, düşünürün tedrici süreç felsefesi bağlamında açıklayacağımız konular olacaktır. Alexander'ın mekân-zamana bağlı ortaya çıkmış ontolojik oluşumları ve bu oluşumların en üst seviyesinde bulunan aklın belirimleri olan doğru ve yanlış anlayışı, tedrici süreç felsefesi ışığında açıklanacaktır.

Avrupa ülkelerinde tanınır bir düşünür olan Alexander'ın genel felsefesi ve bu felsefeye bağlı geliştirmiş olduğu doğru-yanlış anlayışının açıklanmasında, düşünürün felsefesinin tanıtılması amaçlanmıştır.

Mekân-Zamanda Oluşum

Doğada, parçalarının birbirlerine karşı sürekli olarak tutarlı bir hal izlediği ve uyumlu çalıştığı organizmalar bulunmaktadır. Organizma fikrinin inorganik maddeye doğru günümüzdeki genişlemesi, şeylerin içyapısındaki bu uyumu, şimdiye kadar sandığımızdan daha fazla yakınlık gösterilmesi gereken bir gerçeklik hâline getirmiştir (Alexander, 1933: 233).

Kozmosta mükemmelliğe doğru bir eğilimin ve nitel bir yükselişin var olduğunu düşünen ve bu nihai varış noktasının da Tanrı'nın uluhiyet derecesi olduğuna inanan Alexander, her şeyin ilk nedeni olarak kutsal bir varlıktan

ziyade tüm oluşumların tek mimarı kabul ettiği mekân-zamanı esas almıştır. Evrendeki oluşumlara ve değişimlere yönelik felsefi tasvirler ortaya koyarken bilimsel gerçeklikleri hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Doğal gözlemlerine dair felsefesini bilimsellikten uzak tutmayan filozof, bununla beraber, evrenin bir ruhu olduğuna dair inancını da gizlememiştir. O, tedrici yükseliş sürecinin Tanrı'nın bedeninde gerçekleştiğine dair saygı ve inancını da yitirmemiştir. Ona göre, birçok kişi, evrendeki değişim ve dönüşümleri doğrudan Tanrısal bir güce dayandırmış olmanın memnuniyeti içindedir (Alexander, 1921: 410).

Fakat evrende akıp giden değişimlerin ve hareketlilik hâlinin, doğrudan kutsal bir varlığa yahut Tanrısal bir güce dayandırılmış olmasını gerçeklikten uzak gören Alexander, bu anlayışın bilimsel olmadığını ifade etmiştir. Bu düşüncesinin yanı sıra, evrenin bir ruhunun bulunduğu dair anlayışa katıldığını da açıkça dile getirmiştir. Bu ruhtan kasıt, mekân-zamanın kendisi olmuştur. Çünkü Alexander, hiçbir surette evrendeki gerçekliklerin mekân-zaman varlığından bağımsız olduğunu düşünmemiştir. Onun felsefesinde mekân-zaman, evrensel sistemde gerçekleşen oluşumların temel özü olmuştur (Alexander, 1927b: 341). Mekân-zaman, ontolojik olarak esas kabul edilmiş ve zorunlu varlık olarak madde, yaşam, akıl gibi yeni niteliksel yükselişlerin belirimleriyle ilgili olduğu söylenmiştir (Thomas, 2013: 549).

Alexander'ın tedrici oluşum sürecindeki varlıkların tekâmülüne dair düşüncesine baktığımızda, madde seviyesinden başlayarak, uluhiyet derecesine kadar uzanan, belli seviyelerde birbirinden ayrılan, kademeli bir ontolojik ilerleme yahut yükseliş sürecinin olduğunu görmekteyiz. Evrimsel tedrici ortaya çıkış süreci, bir yandan sürekli devam eden eylemler hareketliliğini ifade ederken diğer taraftan yeni oluşumlara tanıklık etmektedir (Morgan, 1927: 67). Bu evrim, kendine özgü karakterleriyle yeni şeyler ortaya çıkarmak için bir sorumluluğa sahiptir. Başına buyruk veya tesadüf eseri gerçekleşen bir süreç değildir. Evrendeki tedrici belirim süreci, şimdiye kadar açığa çıkarılmamış şeylerin ayırt edici özelliklerinin gün ışığına çıkarılacağı inancına dayanır (Alexander, 1912: 19-20).

Düşünürün tasavvurundaki dünya, varoluş seviyelerindeki hiyerarşinin bir seviyesinden başka bir seviyesine olan eğilimiyle, yeni bir varlığın belirimine gebedir. Bu, onun gözlemlediği bir şeydir. Ona göre, aynı tipteki varlıkların soyları, sadece kendi seviyelerindeki diğer varlıklara ya da daha aşağıda olanlara değil; bireysel bir varlık formu almamış doğanın her kısmında (iklim, hava, manyetik değişimler gibi düzenli olmayan dünyanın ruh hâli olarak özetlenebilecek her şey) değişerek ve onlarla uyum sağlayarak karakterlerini değiştirirler ve farklı bir seviyede yeni varlıklar hâline gelirler.

Başlangıçta onlar taş olarak varlık göstermişlerdir ve o fiziksel seviyeden yaşam; yaşamdan ise akıl ortaya çıkmıştır (Alexander, 2019: 52).

Mekânın bir parçası olan varlıklar, zamana bağlı, birbiri ardı sıra ilerleyen sürecin birer parçası olarak sürekli bir oluşum hâlinde değişkenlik göstermektedirler. Geriye döndürülemezliği bir hakikat olan süreçteki her yeni oluşum, varlık olarak ifade ettiği yapıyı ortaya çıkarır (Alexander, 1927b: 270). Varoluşun en temelinde saf bir halde bulunan varlık, mekân-zamandaki harekete bağlı olarak, saf durumunu geride bırakıp karmaşık nitelikler kazanmış yeni durumlara geçiş yapmıştır. Kompleks bir takım niteliklere sahip olan varlık, mekândaki varlıklarla, hareket aracılığıyla, sürekli etkileşim hâli göstermekte ve nitelik kazanma sürecini devamlı hâle getirmektedir.

Bir takım nitelikler kazanmış varlıklar, diğer varlıklarla nitelikleri aracılığıyla etkileşime geçerken, sürekli olarak aynı mekâna bağlı kalmamıştır. Düşünüre göre, kazanılmış her bir nitelik, farklı mekânlara ait birer nitelik olduğundan, mekânlar aracılığıyla birlikteliklerini devam ettirmişlerdir. Böylece varlık, farklı mekânlarda, sürekli devam eden bir hareketlilik hâli sergilemiştir (Alexander, 1927b: 271).

Varlık, karmaşıklık derecesi düşük olan niteliksel bir yapıdan, karmaşıklık derecesi daha yüksek olan niteliksel bir yapıya doğru değişim geçirmek suretiyle tedrici süreçte yükseliş göstermiştir. 20. yüzyıl İngiliz felsefesinin önemli bir düşünürü olan George Frederick Stout, Alexander'ın bu husustaki felsefesini evrimci bir anlayışla ele almıştır. Stout'a göre, Alexander tasavvurundaki dünya, gerçekte veya tarihsel olarak, hareketin mekân-zamansal niteliği olarak adlandırdığımız şey dışında hiçbir niteliği olmayan ilk veya temel mekân-zaman koşulundan gelişir. Ancak zamana bağlı olarak hareketlerin yeni karmaşıklığının ortaya çıkmasıyla yeni bir nitelik ortaya çıkar. Başka bir deyişle, gözlemlenen bir olgu olarak kompleks yapı, yeni veya ortaya çıkan bir niteliğe sahiptir. Buna, niteliklerin belirli bir seriye göre sırayla ortaya çıktığını da eklemeliyiz. Böylelikle daha öncekiler, daha sonrakilerin bir ön koşulu olmaktadır (Stout, 1998: 20).

Alexander'ın tasvir ettiği evrende, bunun tersi bir durum da gerçekleşebilmektedir. Yani, varlıklar, edinmiş oldukları karmaşık yapılarından bir takım nitelikler kaybederek daha az karmaşık yapıya doğru bir süreç de izleyebilmektedirler. Varlıkların sahip oldukları niteliklerinin kompleks olma derecesi ne olursa olsun, nitelikleri arasındaki uyum devam ettiği sürece, asli yapıları herhangi bir değişime uğramadan sabit kalmıştır. Fakat niteliklerin birbirleri ile uyumlarını bozacak yeni oluşumlar, varlıkların asli yapılarında değişime sebep olabilmektedir. Alexander bu duruma atom

partiküllerini örnek göstermiştir. Ona göre, bir atom, iki alfa partikülünü kaybettiğinde, farklı bir kimyasal yapı ortaya çıkarır (Alexander, 1927b: 274). Dolayısıyla filozofun bütünlük anlayışı, tüm eylemlerin ve varlıkların birbirleriyle bağlantılı ve birbirleriyle ilişki içinde olduğu bir anlayışa dayanmaktadır. Varlıkların içinde bulunduğu ve ortaya çıktığı grup eylemleri, bir diğer grupsal eylem ile birliktelik hâli sergilerler. Bu birlikte etkileşim ve ortaklık, yapıların içinde de devam etmektedir. Kendi içinde bütünlüşmüş ve diğer gruplar ile ortaklık gösteren eylemler, mekân-zaman uyum bütünlüğünde sürekli bir hareketlilik hâli göstererek yeni grup eylemlerinin de oluşmasına sebep olmuştur. Oluşan her bir eylem, yeni türlerin oluşmasının da habercisidir (Muirhead, 1939: 11). Böylece denilebilir ki, Alexander'ın felsefesindeki grup eylemlerinin her biri, yeni birer tür olan sonlu varoluşlardır.

Her sonlu varoluş, diğer sonlu varoluşlarla (mekânsal-zamansal bir bağla) birleşmiştir. Sonlu varoluş bir maddedir; yani kendisine ait bir çerçeve çizgisi bulunan mekân-zaman hacmidir. Her biri, kendilerine has bir geçmiş olan hareketlerin sahnesidir. Zaman içinde ortaya çıkmış, zaman içinde var olmuş ve zamanda biteceklerdir (Passmore, 1998: 53). Saf varlıklar, edinmiş oldukları sonlu niteliklerindeki kademelerine göre, belli safhalara ayrılmışlardır (McCreary, 1947: 111-112). Bu anlayışta, mekân-zaman bütünlüğünde saf haldeyken sonsuzluğun bir parçası olan varlıklar, edinmiş oldukları sonlu özelliklerle sonluluk hâline bürünmüş ve yeni bir grubun üyesi olmuşlardır.

Varlıkların edinmiş oldukları sonlu empirik niteliklerine göre temel olarak üç ana seviyede gruplandırıldıklarını görmekteyiz. Bunlar, madde, yaşam ve akıl aşamalarındaki varlık gruplarıdır ki bunların her biri tetrici birer aşama olarak gösterilmiştir. Bunların dışında, henüz ortaya çıkmamış metafizik bir nitelik olan, uluhiyet derecesinin de bu gruba dâhil edildiğini söyleyebiliriz. Böylece Alexander, dört temel seviyeden oluşan bir derecelendirme ortaya koymuştur. Mekân-zamanda saf halde bulunan varlık, birçok nitelik kazanarak saf ve sonsuz halden ayrılıp sonlu nitelikler edinmiştir. Edinilen bu sonlu nitelikler, varlığı, mekân-zaman sonsuzluğundan farklı kılmaktadır. Bu sebeple, Alexander, uluhiyet dışındaki, varlığın kazanmış olduğu nitelikleri empirik nitelikler olarak ifade etmiştir (Alexander, 1927b: 184).

Empirik obje olarak isimlendirilen varlıkların niteliklerine yakından baktığımızda; her niteliğin, varlıkta bulunma durumuna göre farklılık gösterdiğini söyleyebiliriz. Bazı nitelikler yaygın bir özellik gösterip birden

çok grupta bulunurken, bazı nitelikler sadece tek bir grupta bulunmaktadır. Alexander, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Empirik varlıkların karakterleri arasında açık bir farklılık vardır ki, bazıları değişken iken bazıları yaygındır. Bazı şeyler yaşama sahipken, bazıları değildir. Bazı şeyler kırmızıdır, diğerleri yeşil veya sarı; bazıları tatlı, diğerleri ekşi. Bazılarının rengi vardır fakat tadı yoktur. Maddenin bir kütlesi vardır ama bilince sahip değildir” (Alexander, 1927b: 184).

Bu nitelikler, empirik bir yolla gözlemlendiğinde, varlıklarda değişkenlik gösterse de tüm sonlu varlık gruplarında bulunan yaygın niteliklerdir (Brettschneider, 1964: 34). Alexander kozmosunda ortaya çıkan varlıklar ve bu varlıklara ilişkin nitelikler, zamansal bir süreci takip etmektedirler. Hiç şüphesiz, zamanın geriye döndürülemez sürekli ilerleyişi, ortaya çıkan varlıklar ve bu varlıklara ait nitelikler üzerinde en temel etkidir (Brettschneider, 1964: 57).

Zaman, doğrudan nihai gerçek hâline geldiğinden, evrendeki bu düzen, mantıkta aranmamıştır. Kipsel mükemmellikteki dereceler, formların statik serileri değildir; zamanın düzeni içerisinde üretilen bir hiyerarşidir. Böylelikle evrimsel tedrici niteliksel yükseliş fikri tanıtılmış ve maddeden ya da madde öncesinden, zamana bağlı fiziksel varoluşun kipleri ve dolayısıyla da yaşam formları ifade edilmiştir. Bu süreçte son olarak da aklın geliştiği yahut ortaya çıktığı iddia edilmiştir (Alexander, 2019: 34).

Zamanın sürekli ilerleyişini hareket kategorisinin bir prensibi olarak düşündüğümüzde, varlıklarda ortaya çıkan sürekli değişimler, onların harekete bağlı olarak ortaya çıkardıkları sonuçlarıdır. Sonsuz mekân-zamanda ortaya çıkan yeni oluşumlar, edindikleri niteliklere bağlı olarak sonlu bir hâl almışlardır. Filozofa göre, varlıklarda gördüğümüz bu gerçeklikler, bizim deneyimle kavradığımız gerçekliklerdir. Düşünür, bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Sonlu olanların belli bir düzene bağlı olarak ortaya çıkışları, zamanda cereyan etmektedir. Dünya, hakikatte, tarihsel bir düzene bağlı olarak saf halde bulunan ve kendisinde hareketin bulunduğu mekân-zamandan çıkmaktadır. Zaman cihetiyle baktığımızda, harekete bağlı olarak ortaya çıkan karmaşık yeni oluşumlar, yeni nitelikler ortaya çıkarmaktadır. Bu yeni ve kompleks yapılar, yeni bir empirik hakikattir ve deneyimsel nitelik olarak gözlenmektedir” (Alexander, 1927a: 45).

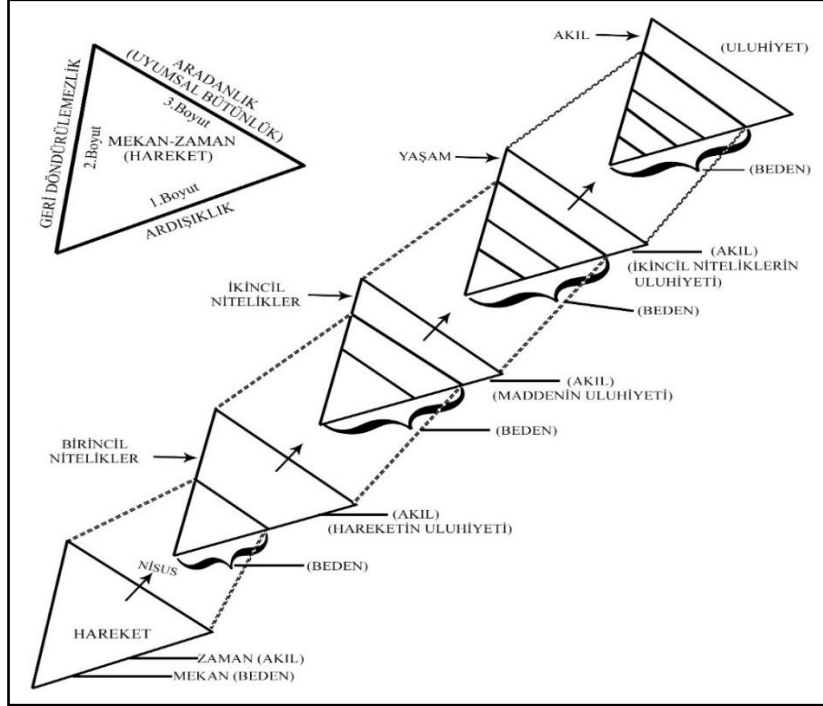
Burada ifade edilen, harekete bağlı olarak ortaya çıkan varlıksal nitelikler, tesadüfi veya geliş güzel nitelikler olarak düşünülmemiştir. Yeni nitelikler, belli bir aşamaya ve düzene göre varlık göstermiştir. Bu sebeple ortaya çıkış, belli dereceler de doğusudur.

Bu dereceler katmanlar halindedir. Düşünüre göre, her birinin kendine özgü niteliği bulunmakta ve her biri seviye seviyedir. Katmanlar zoraki üst üste bindirilmemiştir. Her üst seviye, daha aşağıdakini zamanda takip eden bir nesildir (Alexander, 2019: 34-35). Dolayısıyla Alexander'ın felsefesindeki katmanlı yapılar, varlıkların zorunlu eylemleri sonucu oluşmamıştır. Belli seviyelerin veya katmanların ortaya çıkışı, evrendeki varlıkların seçime bağlı davranışlarının sonucudur. Çünkü düşünürün felsefesindeki nitel tekâmül süreci, zorunluluğa bağlı eylemlerle belirlenmemiştir. Varlıklardaki yükseliş, seçime bağlı bir ilerleyiştir.

Seçim, önceki niteliklerin bir sonraki aşamada belirecek nitelikleri yükselişe zorlaması veya gerekli şartları oluşturarak onları yeni aşamaya konfigürasyonel güç olarak sevk etmesidir (Gillet, 2006: 283). Evrende, zamansallığa bağlı sürekli bir hareketlilik hâli bulunduğundan, varlıklar, mekânda yeni nitelikler kazanmakta ve üst seviyeye doğru ilerleme kat etmektedir (Alexander, 1927a: 45). Bu ilerleyiştteki varlıklar, yeni nitelikler kazanarak yükseliş gösterirken sahip oldukları niteliklerinden geride herhangi bir şey de bırakmamıştır (Gillet, 2006: 266).

Belli aşamalarda ortaya çıkan her nitelik, kendisini ortaya çıkaran aşama üzerinde yükseliş göstermek suretiyle varlığını tedrici süreçte devam ettirmiştir. Ancak bu sayede madde seviyesindeki varlık, yaşamsallık kazanabilmiş ve yaşayanlar da akıl aşamasına varabilmiştir. En nihayetinde akıl seviyesinden sonra, Tanrı'nın bir niteliği olan uluhiyet seviyesine de varılacaktır.

Alvin Harold Kauffman tarafından tasarlanan ve Alexander'ın mekân-zamandaki tedrici yükseliş felsefesini açıklamayı amaçlayan diagram aracılığıyla bu düşünceyi açıklamamız faydalı olacaktır.

Şekil 1. Alexander'ın Tedrici Ortaya Çıkış Sürecini Gösterir Şema (Kauffman, 1952: 184)

Kauffman'ın, Alexander'ın tedrici ortaya çıkış sürecini temsil eden diagramına baktığımızda; sol üst köşede yer alan üçgen şekilde, tüm oluşumların temel kaynağı olan mekân ve zaman arası ilişkinin ve bu ilişkiye bağlı olarak ortaya çıkmış hareketin temsil edildiğini görmekteyiz. Bu şekil üzerinde, zaman, harekete bağlı olmak kaydıyla, temel üç özelliğini mekânın üç boyutunda devam ettirmektedir. Bu düşünceye göre zaman, “geri döndürülemezlik”, uyumsal bütünlük anlamında kullanılmış olan “arada olma” ve “ardışıklık” özellikleriyle mekânın üç boyutunda kendini tekrarlamaktadır. Bu nitelikleri vasıtasıyla, evrendeki oluşumlara sebep olmaktadır. Bundan dolayıdır ki Kauffman, mekânın üç boyutu ile zamanın tek boyutu arasındaki ilişkinin, Alexander'ın evren tasavvurundaki tedrici sürecin ilk aşaması olduğunu iddia etmiştir (Kauffman, 1952: 184).

Sol alt köşeden başlayarak sağ üst köşeye doğru yükselen ve peşi sıra devam eden, üçgenlerden oluşmuş şekle baktığımızda; Kauffman bu şeklin ise, tedrici ortaya çıkış sürecinin evreler halinde yükselişini ve bu yükselişte ortaya çıkan nitelikleri temsil ettiğini dile getirmiştir (Kauffman, 1952: 185). Bu şekle baktığımızda; mekân-zaman birlikteliğinde harekete bağlı olarak,

belli evreler dâhilinde, uluhiyete doğru yükselen bir ilerleme halinin olduğunu görmekteyiz. Yukarı doğru yükselen ok ile gösterilen, tetikleyici bir güç olarak ifade edebileceğimiz “Nisus” kavramı ise, sonlu varlıkları niteliksel olarak yükselişe sevk eden güçtür. “Nisus”, varlıkların yeni nitelikler kazanmaları ve onların daha karmaşık yapılar hâline gelmeleri için yönlendirici rolü üstlenmiştir (Morgan, 1927: 30). Böylelikle, saf hareket ile başlayıp madde aşamasına geldiğinde birincil nitelikleri ortaya çıkan varlık, oradan yaşam seviyesine çıkarak ikincil nitelikler kazanmaktadır. Yaşamdan sonra gelen akıl seviyesinde ise, üçüncül nitelikler kazanılarak uluhiyet seviyesine doğru olan tekâmül süreci devam etmektedir.

Bu süreci gösteren şeklin sağ tarafındaki kavramlara baktığımızda, her aşamada bir beden ve aklın olduğunu görmekteyiz. Çünkü Alexander felsefesinde, mekân ile zaman arasındaki ilişki, akıl ile beden arasındaki ilişkiye benzetilerek açıklanmıştır. Mekân, zaman için bir beden; zaman da mekân için bir akıl niteliğine sahiptir. Her aşamada mekân ve zaman varlık gösterdiğinden, hâliyle Kauffman, tedrici sürecin her aşamasında beden ve akıl ilişkisini temsili olarak göstermeyi ihmal etmemiştir.

Uluhiyet seviyesi ise; Alexander düşüncesine göre, henüz ortaya çıkmamış, sonlu varlıkların niteliksel olarak ulaşmayı arzuladıkları en son aşamadır. Akıl seviyesinde ortaya çıkan nitelikler, yeni oluşacak olan uluhiyete doğru olan yükseliştir (Hartshorne, 1937: 244). Dolayısıyla da uluhiyete en yakın olunan aşamadır akıl seviyesi. Ayrıca içinde doğru-yanlış belirimlerinin görüldüğü akli çıkarımların hâkimiyetindeki bir seviyedir.

Doğruluk ve Yanlışlık

Doğruluk, genel itibariyle, bir önerme, inanç, düşünce ya da kanaatin bazı temel esaslarına göre yahut belli ölçütlerine bağlı kalınarak belirlenir ve buna göre bir doğru tanımlaması yapılır (Cevizci, 2017: 136). Bunun belirimcilik felsefesiyle temellendirilmesi durumunda ise hiç şüphesiz, doğru ve yanlış kavramlarının faili olarak insan görülecek ve buna göre bir tanımlama yapılacaktır. Çünkü insan, ulaştığı seviye itibariyle, yargılarının neticesi olarak değerler geliştirebilen, akıllı varlık seviyesine erişmiş bir canlıdır. Dolayısıyla insanın ulaşacağı hükümleri ve ortaya koyacağı yargıları, artık kendi varlığının da bir beyanı olmuştur. Fakat diğer taraftan insan, tek başına yetkin bir konumda da değildir. İçinde yaşadığı ve kendi gerçekliğinin ötesinde bir dış gerçekliği bulunmaktadır. Öyleyse insan, hem kendi gerçekliğinin hem de içinde yaşadığı dış gerçekliğin birlikte özümsemiş bilinciyle bir takım yargılara ulaşabilecek pozisyonundadır.

Bu gerçeklik doğrultusunda, şeylerle ilgili olarak telaffuz ettiğimiz yargılarda iki türden bir ayrım bulunduğunu göstermeye çalışan Alexander, bu ayrımı, temelde akıl ile dış gerçeklik arasındaki ilişkide aramıştır. O bunu yaparken, yargısal hükümleri, dışsal veya zihinsel durumlarla bağdaştırmıştır. Ona göre, "Ağaç yeşildir" önermesi, doğanın bir gerçeğini tanımlar; "Üşüyorum" önermesi ise zihinsel bir gerçeği anlatır (Alexander, 1892: 31).

Bu önermeler, duruma göre iyilik, güzellik veya doğruluk denen belirli bir ölçü veya kural da içerebilmektedirler. Bu nedenle Alexander, bunların, diğer yargı türlerinden farklı veya daha karmaşık anlamdaki yargılamalar olduğunu söylemiştir. Çünkü sadece önermeler olarak ifade edilmemişler, aynı zamanda bir şeyin yargısal hükmünü de ima etmişlerdir (Alexander, 1892: 31). Bu anlayışa dayandırarak, dış çevre ile akıl arasında iki yönlü bir ilişki olduğunu ifade eden Alexander, çevrenin akıl tarafından bilinmesini bir kopya olarak düşünmüştür (Alexander, 1927a: 252). Onun felsefesinde, çevredeki varlıklara ait nitelikler akıl tarafından ne kadar iyi sistematize edilip organize bir yapıya ulaştırılırsa o kadar iyi bir uyum gerçekleştirilmiş olacaktır. Akıl ile dış âleme ait varlık nitelikleri arasındaki uyum derecesi arttıkça bilginin doğruluğu da o derecede artış gösterecektir. Bu uyum eksenli doğruluk, akla bağlı gerçekleşen bir sonuç değildir. Dış çevreye ait gerçekliğin akılda kopyalanmasıdır (Alexander, 1927a: 252).

Alexander'a göre, akıl tarafından ortaya konulan yargılar, dış gerçeklikle ya uyum veya uyumsuzluk gösterir. Uyum gösteren hükümler, doğru olarak kabul edilirken; uyumsuzluk gösterenler yanlış kabul edilir (Alexander, 1933: 260). Alexander, bu uyumlu bütünlükte, insanı doğru bilgiye ulaşmaya sevk eden içgüdüsel bir dürtünün bulunduğundan bahsetmiştir. Bu dürtünün, merak olduğunu iddia eden filozof, doğruluk ile merak dürtüsü arasında bir bağ kurmuştur (Weinstein, 1984: 88). Ona göre birey, çevreye karşı sürekli bir merak içindedir. Merak sonucunda ortaya çıkan tatmin, doğru bilgiye ulaşmanın verdiği hazdır. Bu durum, süreç hâlinde yükselerek devam etmektedir (Alexander, 1927a: 263). Doğru değerlidir. Çünkü düşünür'e göre, insani merakı tatmin eden bir yönü bulunmaktadır ve her zaman şeylerin rehberliği veya kontrolü altındadır. Sorgulama denilen, aydınlanmış merak tutkusu, bilgiyi kendi hazzı için arzulanır hale getirmekte ve aynı zamanda onu, insan ihtiyacının karşılanması olarak bir değer hâline getirmektedir (Alexander, 1923: 293).

Bu düşüncesiyle Alexander, doğrunun değer yönünü, akıldaki bilginin dış gerçeklikle uyum göstermesi suretiyle, merakının dindirilmesine dayandırmıştır. Tabii bu bilimsel doğru ile de bağdaştırılmıştır. Ona göre,

doğrunun değeri, bilimsel duyguyu tatmin etmesinde yatar ve bu değer, bu tatminin akla verdiği zevkle yani bizi memnun etmesiyle deneyimlenir. Hakikat, dünyadaki şeylerin bu yapay düzenlemesine aittir. Yani bilgi ve onun doğruluğu, ancak bilinen dünyanın akıl tarafından ele geçirilmesi, akıl tarafından kavrayışının devam ettirilmesi sürecine bağlıdır. (Alexander, 1933: 232).

Buna göre Alexander'ın anlayışında, doğrunun gerçekte onu elde eden kişiden bağımsız bir yönü vardır ama yine de sadece bilenlerin zihninde varolan yönü bulunmaktadır. Dolayısıyla tüm gerçek bilginin, bu sayede, zihinden zihne geçen ve bireysel kazanımların türetildiği, kalıcı kaynağı oluşturan bir sosyal unsuru bulunmaktadır. Dahası, doğrunun, her zaman bir kişinin görüşleri ya da kendisinin mantıklı deneyimi hakkında gerçeğe ulaşmasını sağlayan bir sosyal yönü vardır (Alexander, 1891: 85). Öyleyse Alexander'a göre, görüşlerimizin, onları kendisiyle sınırlayan sadece kişisellikten donatılmış bir unsur içermemesine dikkat edilmelidir. Toplumdaki bireylerden ayrı şahsi bir düşünce ortaya koymak, bizi toplumsallıktan soyutlar. Düşünceler, güçlü bir şekilde başkalarıyla düşünmeyi, şahsi durumların olmamasını, yalnızca bizim takdir edebileceğimiz koşulların göz ardı edilmesini gerektirir. Bu nedenle, sadece değişen ruh halimizden kaynaklanan deneyimin değişken veya geçici karakteri, deneyimin başkalarının anlayabileceği dilde ifade edilebileceği bir formda olmadan önce kişisellikten sıyrılması gerekir. Salt görüş ve salt deneyim düzeltilmelidir. Aksi takdirde bilgi, tüm gerçeğin karakteristiğine sahip olmayacaktır (Alexander, 1891: 86).

Alexander burada, akıl tarafından ortaya çıkarılan hükümlerin doğruluk ve yanlışlığını, toplumsal doğru ve yanlışlarla bağdaştırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımında, kolektif akıl olarak ifade ettiği toplumsal ortak akli belirleyici bir rehber olarak göstermiş ve bireysel bilginin doğruluk ve yanlışlığını, toplumsal ortak akılla olan uyumuna göre değerlendirmiştir. Toplumun belli doğru ve yanlış yargılarının olduğunu söyleyen Alexander, bilginin doğruluğu veya yanlışlığını bireysel aklın çıkarımları ile sınırlı tutmamıştır (Alexander, 1927a: 253). Ona göre, akıl tarafından ortaya konulan hükümler, içinde yaşanılan toplumun doğrularıyla uyum gösteriyorsa bu bilgiler doğru olarak kabul edilir. Toplumsal doğrularla çelişen hükümler ise, yanlış hükümler olarak kabul edilmelidir. Toplumu oluşturan her birey, diğer bir bireyle akıl seviyesinde uyum göstermek zorundadır ki bilinçli bir toplumsal yapı ortaya çıkabilsin. Bu sebeple Alexander felsefesinde, toplumu oluşturan bireyler, akli olarak uyum gösteren yapının parçalarıdır. Bu yapıya

ait her bir parça, başka parçalarla uyum içinde, sürekli olarak yeni hükümler ortaya çıkarır. Akli seviyedeki ilerlemenin devam edebilmesi için yeni hükümler ile eski hükümler arasında da bir uyum zorunluluğu bulunmaktadır (Alexander, 1927a: 253). Böylece birey, toplum ile hem fiziksel, hem biyolojik, hem de epistemik uyum hâli sergilemiştir. Toplumsal yapıyı oluşturan hiçbir varlık bir diğer varlıktan bağımsız düşünülmemiştir (Alexander, 1891: 97).

Bu düşünceye göre, belli bir zaman diliminde, fikirlerle tutarlılık göstermesinden ötürü doğru kabul edilen şey, deneyimlendiği zaman aralığı için geçerliliğini korumuş olabilir. Ancak nesnelere ve akıllar dünyasının daha geniş bir deneyimine uyması için yeni gerçeklerle yer değiştirmesi gerekir (Alexander, 1933: 231). Âlemdeki tedrici ilerlemeye bağlı olarak doğrunun da değişim geçirdiğini anlatmaya çalışan Alexander, bunun mekân-zaman bütünlüğünde ortaya çıkan tedrici oluşumlarla bağlantılı olduğunu düşünmüştür. Çünkü Alexander için doğrunun göreceli olduğu söylenebilir. Doğru, değişebilir ve geçerliliğini yitirebilir. Hatta Alexander felsefesinde doğru kabul edilen durum, geçerliliğini yitirerek yanlış da olabilmektedir. Sosyal akıl tarafından doğru olarak kabul gören durumlar, zaman içinde geçerliliğini yitirerek yanlış hâline de gelebilmektedir (Passmore, 1998: 51).

Fakat doğrulardaki değişimler, tedrici bir değişim olduğundan, bir önceki süreçteki doğru ile bir sonraki süreçteki doğru arasında mutlak bir bağımsızlık bulunmamaktadır. Doğrular, birbirlerine bağlı olarak gelişim gösterirler. Alexander'ın felsefesindeki doğrular, birbirlerini tamamlayarak ilerleme gösterdiklerinden; akli doğruların gelişimi, kümülatif bir özelliğe sahiptir (Alexander, 1927a: 264). Bu sebeple onun felsefesinde, doğrunun bir derecesinin de olmadığını söyleyebiliriz. Düşünüğe göre, doğru olan hüküm, çıkarım veya bilgi, dış gerçeklik ile bağlantılı olduğundan doğrudur ve doğrular arasında derece farkı da bulunmamaktadır. Evrende, doğru, daha doğru, en doğru gibi bir durum söz konusu değildir (Alexander, 1927a: 264). Doğru olarak bilinen bir hüküm, dış âlemde ne kadar çok yayılım göstermişse o derecede mükemmel bir doğruluğa ulaşmıştır. Aynı şekilde bu anlayış, kolektif akıl tarafından kabul edilme oranı ile de alakalıdır (Alexander, 1927a: 264). Sürece bağlı olarak ortaya çıkmış bir doğru, toplumun ortak akli ile ne kadar çok uyum gösteriyorsa o derecede mükemmelliği yakalamış demektir. Ortaya konan hükümler, içinde yaşanılan toplum bireylerinin ortak hükümleriyle uyum gösterip toplumsal akıl tarafından kabul görmesiyle doğruluğu teyit edilmekte veya uyumsuzluk göstermesi hâlinde ret edilmektedir (Weinstein, 1984: 80). Bu durumda, bireysel yargılar ve

kanaatlerin, başka akılların ortaya koyduğu kanaat ve yargılarla karşılaştırılmak suretiyle doğruluğu veya yanlışlığı bilinebilir (Konvitz, 1946: 39).

Bu düşüncede, doğru veya yanlış olarak değerlendirilen hükümlerin ve eylemlerin temel belirleyicisi, kişinin kendisi olmamıştır. Toplum, bireylerin doğru ve yanlış olgularının temel belirleyicisi olmuştur.

Sonuç

Samuel Alexander'ın mekân-zaman hareket ile özdeşleştirmiş olması ve bu özdeşlikte ortaya çıkan varlıkları da hareket ile ilişkilendirmesi, bütün ontolojisinin temelini oluşturmaktadır.

Dolayısıyla, 20. yüzyıl İngiliz belirimcilik felsefesinin önemli filozoflarından olan Alexander'ın mekân-zaman kavramlarıyla temellendirerek geliştirdiği doğru-yanlış algısı da tedrici süreç anlayışıyla bağdaştırılarak açıklanmış bir düşüncedir. Çünkü düşünürün felsefesindeki her kavram ve ifade, mekân-zaman bütünlüğüne bağlı ifade edilmiş felsefenin bir ürünüdür.

Bu düşünce, reel âlemdeki varlıkların evrimsel tedrici belirimlerinin ve temel özneliklerinin gerçekliğini savunur. Evrendeki tüm oluşumların temel ögesinin, saf olayların veya sonsuz mekân-zamanın sonlu parçaları olan anlık-noktalar tarafından kurulduğu iddia edilir. Birbirinden ayrılmaz tek bir bütünlüğü temsil eden mekân-zamanın harekete bağlı olarak varlıklarda sergilediği davranışı, her alanda gözlenen bir gerçeklik kabul edilmiştir. Bu düşünce, geriye döndürülemez sürekli bir nitel yükselişi savunur ve bu yükseliş, belli aşamalarda daha net gözlenir. Önce hareket, daha sonrasında ise sırasıyla madde, yaşam, akıl ve uluhiyet seviyeleri belli aşamaların isimleri olmuştur.

Burada şunu da vurgulamak gerekir ki, bu tedrici ilerleyişte kopukluk ve bağımsız bir durum da yoktur. Hâliyle her şey, tek bir bütünlüğün ürünüdür ki bu bütünlük de mekân-zaman evrensel bütünlüğü olarak tanıtılmıştır. Empirik olarak gözlenen en son seviye olan akılda ortaya çıkmış doğru ve yanlış önermeleri de bu sürecin bir parçasıdır. Bu sebeple düşünür, doğru ve yanlış kavramlarına dair düşüncelerini ifade ederken, tedrici süreci ve bu süreçteki belirimleri esas almıştır.

Doğru, kişiye özgü ve bağımsız bir kavram olarak tanıtılmamıştır. Bir şeyin doğruluğu ve yanlışlığı başka akılların yani toplumun doğru ve yanlışları ile bağdaştırılarak açıklanmıştır. Deyim yerindeyse kümülatif yükseliş sürecinin bir parçası olan toplum ve toplumu oluşturan bireylerin

ortak yargıları, doğru ve yanlışın mihenk taşları olmuştur. Bireyin doğru ve yanlış bir kanaate sahip olabilirliği göz ardı edilmemiştir ama bunun mutlak doğruluğu, toplumun doğrusunda aranmıştır. Elbette toplumun da evrendeki tedrici yükseliş sürecinin bir parçası olduğu gerçeği her fırsatta vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Alexander, S. (1886). "Hegel's Conception of Nature". *Mind A Quarterly Review of Psychology and Philosophy*, 11, 495-523.
- Alexander, S. (1891). *Moral Order and Progress*. Londra: Kegan Paul Trench Trübner & Co. Ltd.
- Alexander, S. (1892). "The Idea of Value". *Mind A Quarterly Review of Psychology and Philosophy*, I, 31-54.
- Alexander, S. (1912). "The Method of Metaphysics; And The Categories". *Mind A Quarterly Review of Psychology and Philosophy*, 21, 1-0.
- Alexander, S. (1921). "Some Explanations". *Mind A Quarterly Review of Psychology and Philosophy*, 30, 409-428.
- Alexander, S. (1923). "Value". *Philosophical and Literary Pieces*, 1, 287-98.
- Alexander, S. (1927a). *Space Time and Deity II*. New York: The Humanities Press.
- Alexander, S. (1927b). *Space Time and Deity I*. Londra: The Macmillan Company.
- Alexander, S. (1933). *Beauty and Other Forms of Value*. Londra: Macmillan and Company.
- Alexander, S. (2019). *Spinoza ve Zaman*. (çev. Berk Yayılım). Ankara: Fol Kitap Yayıncılık.
- Brettschneider, Bertram D. (1964). *The Philosophy of Samuel Alexander Idealism In Space, Time and Deity*. New York: Humanities Press.
- Cevizci, A. (2017). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Driesch, H. (1914). *The History of Vitalism*. (çev.: C. K. Ogden). London: The Macmillan Co.
- Gillet, C. (2006). "Samuel Alexander's Emergentism: or, Higher Causation for Physicalists". *Synthese*, 153, 261-296.
- Hartshorne, C. (1937). *Beyond Humanism: Essays in the Philosophy of Nature*. United States of America: Willet, Clark and Company.
- Kauffman, A. H. (1952). *Élan Vital, Nisus, And Creativity As Treated in the Thought of H. Bergson, S. Alexander, and A. N. Whitehead*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boston: Boston University.

- Konvitz, M. R. (1946). *On the Nature of Value: The Philosophy of Samuel Alexander*. New York: King's Crown Press.
- McCreary, J. K. (1947). "The Religious Philosophy of Samuel Alexander". *The Journal of Religion*, 27, 111-112.
- Morgan, C. Lloyd. (1927). *Emergent Evolution*. Londra: The Gifford Lectures.
- Muirhead, J. H. (1939). "Samuel Alexander". *Philosophy The Journal of the British Institute of Philosophy*, 14, 3-14.
- Passmore, J. (1998). "The New Realists". *Twentieth-Century Literary Criticism*, 77, 46-56.
- Stout, G. F. (1998). "The Philosophy of Samuel Alexander (II)". *Twentieth-Century Literary Criticism*, 77, 16-22.
- Thomas, E. (2013). "Space, Time and Samuel Alexander". *British Journal for the History of Philosophy*, 21, 549-569.
- Weinstein, M. A. (1984). *Unity and Variety in the Philosophy of Samuel Alexander*. West Lafayette Indiana: Purdue University Press.